

AZİZ MERHAN*
(İstanbul)

TÜRKOLOG MILAN ADAMOVIĆ'İN TÜRKÇE TASNİFİ

Özet

Türkolog Milan Adamović, 1985 yılında yayımlanmış olan *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache* (=Türk Dilinin Fiil Çekim Tarihi) adlı doçentlik çalışmasında Anadolu'da Türkçe ilk eserlerden itibaren günümüze kadar süregelen Türkçeyi dil özellikleri esasında beş döneme ayırarak tasnif etmiştir. Eski Anadolu Türkçesi olarak adlandırdığımız ilk iki dönem halk dili, konuşma dili ve yazı dilinin birbirine en yakın olduğu devirdir. Üçüncü dönem, Osmanlı Beyliği'nin güçlendiği ve halk dilinin baskın olmaya başladığı dönemdir. İzleyen dönemlerde dilin merkezi olan İstanbul'da Türkçe önce Balkan diyalekti etkisinde kurulum zamanla Anadolu'dan gelenlerin artmasıyla değişime uğramaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonundan itibaren yazı dilinde değişiklikler artmıştır. Dilin gelişimi açısından bütün dönemler önemli olmakla birlikte makalede özellikle Eski Anadolu Türkçesi olan birinci ve ikinci dönem ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Milan Adamović, Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, tasnif, diyalekt, ağız araştırmaları

GİRİŞ

1938 yılında Hırvatistan'ın Vukovar şehrinin Bobota köyünde doğmuş olan Milan Adamović, 1958 yılında Belgrat Üniversitesi'nde Türkoloji Bölümü'ne (Arabistik ve Tarih yan bölümleri) girer ve 1962

* Dr. Aziz Merhan, doçent, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: azizmerhan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5397-1124

yılında mezun olur. 1968 yılında Alman Türkolog ve Altayist Gerhard Doerfer'in davetiyle Almanya'da Göttingen Üniversitesi'ne gidip orada çalışmaya başlar. 1971 yılında Âşık Paşa'nın *Garibnamesi* ile doktorluk, 1979 yılında da *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache* (=Türk Dilinin Fiil Çekim Tarihi) adlı çalışmasıyla doçentlik unvanını kazanır. Bu çalışma daha sonra 1985 yılında (bk. Adamović) yayımlanır.

2004 yılında emekli olduktan sonra da bilimsel çalışmalarını sürdürmeye çalışan Adamović, büyük bir ses getiren doçentlik tezinde Türkçenin fiil çekimini, tarihsel devirleri içerisinde ortaya çıkan değişikliklerini ayrıntısıyla ele alır. Eserin son kısmında (s. 309-332) ise fiil çekiminin de dâhil olduğu genel bir sınıflandırmanın daha uygun olacağı düşüncesiyle Anadolu'da Türkçe ilk eserlerden itibaren günümüze kadar süregelen Türkçeyi dil özellikleri esasında beş döneme ayırarak tasnif eder.

1. Dönem

1290-1340/1350 yılları Türkçenin Anadolu'daki ilk dönemi olup Konya, Kırşehir ve Aydın yörelerinde gelişmiştir. Bu döneme ait belli başlı dil yadigârları; Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin oğlu Sultan Veled'in 1291 yılında tamamladığı *İbtidanamesi* (içinde 76 Türkçe beyit) ve 1301 yılında yazdığı *Rebabnamesi* (içinde 162 Türkçe beyit), Gülşehri'nin *Mantuku't-Tayrı* (1317), Âşık Paşa'nın *Garibnamesi* (1329/1330), İslam fıkıh bilgini İmam en-Nesefi'nin *Manzumetü'l-Hilafiyyeti* (1332), 1334-1348 yılları arasında hüküm sürmüş olan Aydınoğlu Umurbeg zamanında Kul Mes'ud tarafından Farsçadan çevrilmiş olan *Kelile ve Dimne* ve 1341 yılında Farsçadan çevrilmiş olan *Tezkiretü'l-Evliya* hiçbir biçimde birbirinin aynısı olmayan Türkçe özellikler gösterir. Günümüze dek yapılan araştırmalarda (bk. Merhan) Sultan Veled'den önce Anadolu Türkçesiyle yazan bir şahsa rastlanmaz. Gerçekte Farsça yazan Sultan Veled 1291 (*İbtidaname*) ve 1301 (*Rebabname*) yıllarındaki eserlerinde birkaç Türkçe ve Yunanca şiir de eklemiştir. Âşık Paşa'nın (öl. 1333) 1329 yılındaki yakınması boşuna değildir:

*Türk diline kimsene bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi*

“Türk diline hiç kimse önem vermezdi ve Türklerden kimse hoşlanmazdı.”

Güney Türklerinin eğer gerçekten bir yazı dilleri olsaydı güçlü oldukları Selçuklu devrinde bunu kullanırlardı. Bu nedenle gerçekçi bir değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. En eski yazarlar/şairler aynı zamanda Türkçe yazılmış edebiyatın öncüleridir. Söz konusu olan bu

ilk şahsiyetlerin Farsça konuşulan coğrafya ile bağlantısı olduğundan ilk eserler ya Farsçadan çeviri ya da Farsçadan Türkçeye uyarlama biçimindeydi. Türkçe bir edebiyat olmadığından yazarlar, yetiştikleri çevrenin Türkçesiyle yazmıştır. Bu nedenle Anadolu'da 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında farklı bölgelerde Türkçenin kendine özgü yazı dili ortaya çıkmıştır.

Dönemin belirgin dil özellikleri seçme bazı örnekleriyle şunlardır:

1. Sadece ilk hecede bulunan kapalı /e/ (è) ünlüsünün de dâhil olduğu 9 ünlü var: *bêş* “beş”, *bêl* “bel”, *êlet*- “iletmek”, *yêl* “yel” gibi.
2. Dudak uyumu bulunmaz: *süçi* “şarap”, *yöri*- “yürümek”, *okı*- “okumak”, *delü* “deli”, *saçu* “saçı” gibi.
3. Bazı ekler yuvarlak ünlüyle görülür: *ev-üm* “evim”, *al-duk* “aldık”, *aç-uk* “açık”, *gel-dün* “geldin” gibi.
4. Söz başında *b*- Türkçe kelimelerde görüldüğü gibi alıntı kelimelerde de görülür: *bek* “pek”, *busu* “pusu”, *bınar* “pınar”; *başa* “paşa”, *bazar* “pazar” gibi.
5. Söz başında ötümsüz *k*- yerine ötümlü *g*- görülür: *gişi* “kişi”, *gendü* “kendü”, *gez* “kez”, *gemi* “gemi” gibi.

Bunlar dışında ilk eserlerde eski kelimeler de dikkat çekmektedir: *katı* “çok”, *gerü* “tekrar, geri”, *işen* “çok, gayet”, *olaki* ~ *olakim* “olabilir, belki”, *yêne* “yeniden, tekrar”, *kamu* ~ *kamusi* “hepsi” gibi. Alıntı sözler büyük oranda Farsça olup halk ağzından gelenler (*bazar*; *başa* gibi) ile yazı dilinden geçenler (*peygamber*, *pādişāh* gibi) biçiminde iki kaynağı bulunmaktadır. Elif-maksure ile olan Arapça kelimeler *da* ‘vī “dava”, *ma* ‘nī “anlam”, *Mūsī* “Musa” biçimindedir. Öte yandan *-miş* biçimi isim-fiil biçiminde olup olumsuzu *degül* ile yapılmaktadır: *gelmiş degül* “gelmiş biri değildir”.

Fiil çekimi olan iki zaman (belirli geçmiş ve geniş) ile dört kip (buyruk, gönüllülük, istek ve koşul) ise büyük oranda eski biçimine dayanır. Ancak *-ısar/-iser* eki gelecek zaman işlevinde ilk kez görülür: *geliser* “gelecek” gibi. Bütün Anadolu'da olup olmadığı bilinmemekle birlikte Sultan Veled'de görülmediği bilinir. Çok nadir de olsa *-daçı/-deçi* (örn. *Âşık Paşa*) özne işleviyle görülür: *gelmişün geldeçinün ma'būdı bir* “gelmiş olanın ve gelecek olanın ibadet edileni bir”.

2. Dönem

Yaklaşık 1340/1350-1450 yılları arasındaki dönem olup yazar ve eser sayısının arttığı zaman dilimidir. Başlıcaları Mes'ud bin Ahmed'in *Süheyl ü Nevbaharı* (1350) ve *Ferhengnamesi* (1354), Fahri'nin *Husrev ü Şirini* (1367), Yusuf-ı Meddah'ın *Varka ve Gülşahı* (1368/9), *Kelile*

ve *Dimne* çevirisi (1368-1386 yıllarından kalma), İshak bin Murad'ın *Edviye-yi Müfredesi* (1390), Ahmedî'nin *İskendernamesi* (1390), Kadı Burhaneddin'in *Divanı* (1393), Mehmed'in *Işknamesi* (1398), Şeyhoğlu'nun *Marzubannamesi* (14. yüzyıl), Kur'an-ı Kerim tefsiri *Cevahirü'l-Esdaf* (15. yüzyıl), Süleyman Çelebi'nin *Mevlidi* (1409), Hatiboğlu'nun *Ferahnamesi* (1425), Şeyhi'nin *Husrev ü Şirini* (1428), Georgius de Hungaria'nın Latince *Tractatus de ritu et moribus Turcorum* adlı eserindeki iki Türkçe şiir (15. yüzyıl) ve Şeyhzade'nin *Kırk Vezir Hikayetleri* (1446) olup dil itibarıyla farklı ağızlarda ve coğrafyada geliştiği görülür. Germiyan (Kütahya), Saruhan (Manisa), Sivas, Erzurum, Kastamonu ve Osmanlı Beyliği yeni yazılı ürünlerin ortaya konduğu bölgelerdir. Yazarlar bir yandan buldukları çevrenin yerel özelliklerini eserlerinde yansıtırken aynı zamanda kendilerinden öncekilerin etkisindedirler. Bundan dolayı dillerinde birlikten söz edilemez. Yazı dilinin konuşma diliyle mukayesede bir adım daha öne çıktığı söylenebilir.

Eldeki malzemelere göre gramer yapısındaki bazı yenilikler:

1. Söz içindeki /k/ sıkça /h/ biçiminde görülür: *dahı* “dahi”, *yoħsa* “yoksa”, *yoħsul* “yoksul” gibi.
2. Elif-maksure ile olan Arapça kelimeler *da* ‘vā “dava”, *ma* ‘nā “anlam”, *Mūsā* “Musa” biçimindedir.
3. Ünlülerde dudak uyumu görülmeye başlar: *oķı-* yerine *oku-*, *yöri-* yerine *yörü-*, *ķurtıl-* yerine *ķurtul-*, *yüzinde* yerine *yüzünde*, *bulın-* yerine *bulun-* gibi.
4. Niteleme zarfı *-u* sıkça *-raķ* karşılaştırma eki alarak *-uraķ* biçimine dönüşür. Benzeştirme (analoji) yoluyla *-a* zarfı da *-araķ* biçimine dönüşür.
5. Özne işlevindeki *-daķı/-deķi* artık tamamen kaybolurken isim-fiil eki *-acaķ/-ecek* ortaya çıkar. Aynı biçimde önceden isim-fiil işlevindeki *-miş* eki bu dönemde gittikçe geçmiş zaman sıfat-fiil ekine dönüşerek olumsuzluk eki ile kullanılmaya başlar: *düşmemiş* gibi.

Sözlük birimi alanındaki belirgin değişiklikler:

1. *dahı* yanında aynı işlevdeki *de* de görülür.
2. *yēne* yanında muhtemelen *yēne* ile *gērū* kelimelerinin kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olan *gēne* biçimi görülür.
3. *ķamu* “hepsi” yerini yeni kelime *hep*’e bırakmaya başlar.
4. Gittikçe *ve* biçimi artmasına rağmen yazı dilinde yoğun olarak *u ~ ü* bağlacı görülür.

Fiil çekim sistemindeki değişiklikler:

1. Gelecek zaman eki -ısar tamamen kaybolurken onun işlevini bu dönemde isim-fiil ekinden dönüşümünü açıkça görebildiğimiz -*acak* eki üstlenir.
2. İsim-fiil eki -*miş* geçmiş zaman biçimine dönüşür.
3. Zarf-fiil bağlantılı *gel-i yürür* (*gel-i yürür*) “geliyor” biçimi görülür.
4. Gönüllülük eki -*ayım* ve -*ayın* biçimlerinden -*ayım* biçimi kullanılır.

3. Dönem

1450-1600 yıllarını kapsamakta olup çok yönlü değişikliklerin görüldüğü dönemdir. Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'da hâkimiyet kurduğu devir olduğundan Osmanlı hanedanlığının dili önce Bursa ve Edirne'de, daha sonra İstanbul'da baskın dil konumuna gelir. Anadolu'nun değişik bölgelerinden göç edenler geldikleri çevrenin diyalekti etkisiyle yazı dilinin gelişimine katkı sunarlar. Önceki dönemlere göre bu dönemde *dil katmanlaşması* (Sprachschichtung) daha belirgindir. Bir yandan devletin üst düzeyinde ve kültür ileri gelenleri çevresinde gelenekle bağlantılı iletişim dili olarak ortaya çıkan yazı dili, öte yandan halk yığını tarafından ağız özellikleriyle kendini gösteren halk dili oluşur. Her iki tabaka arasındaki tabaka ise her ikisini de kullanır. Bu üç tabaka birbiriyle iletişim halinde olduğundan birbirlerinden karşılıklı etkilenmişlerdir. Etki daha çok halk dilinden geldiğinden halk dili → konuşma dil → yazı dili biçiminde etkileşim daha güçlü olmuştur. Diğer türüsü daha az etkili idi. Etki yönü daha çok günlük dile idi.

Bu dönem için hem Arap harfli eserler hem de Latin harfli eserler kullanılmıştır. Şerefeddin bin Ali Sabuncuoğlu'nun *Cerrahiye-yi İlhaniyesi*, Enveri'nin *Düsturnamesi*, Âşıkpaşazade'nin *Tevarih-i Âl-i Osmanı*, Kıvami'nin *Fetihname-yi Sultan Mehmedi*, Mevlana Mehmed'in *Cihannüması*, Hüseyin bin Şerif'in *Şahname* çevirisi, Bergamalı Kadri'nin gramer kitabı, Bartholomaeus Georgievits'in yazıları, Philippo Argenti'nin *Regola del parlare turcho* (= Türkçe konuşma kuralları) eseri, Valentin Balassa'nın şiirleri, Reinhold Lubenau'nun seyahatnamesi, Atalarsözü kitabı, Kanunnameler ve mektuplar gibi eserler kaynak eserler olarak görülür.

Bu eserlere bakıldığında dönemin en önemli fonetik değişiminin son hecedeki /u/nun /ı/ya, /ü/nün /i/ye dönüşmesi olayıdır: *kapu* → *kapı*, *açuk* → *açık*, *gelür* → *gelir* vb. Bu değişimin doğrudan tanıkları her ne kadar 15. yüzyılın sonuna denk gelse de 1450 yılından beri halk dilinde örnekleri mevcuttur.

16. yüzyılda ünlü sonrasındaki sızcı /ğ/ sesi *bağladım* → *ba'ladım*, *sağlık* → *sa'lık*, *yağmur* → *ya'mur*, *alacağım* → *alaca'im* (bazı diyalektlerde *bawladım*, *sawlık*, *yawmur*, *alacawum*) biçimlerine dönüşür. Benzer durum /g/nin /y/ye (veya /ğ/ye) dönüşmesidir: *legen* → *leyen*, *begen* → *beyen*, *geleceğim* → *geleceyim* gibi.

Bu dönemin iki önemli fiil çekimi karşımıza çıkar. Biri, 1500 yılına doğru *yöri-* fiilinden ortaya çıkmış *-yürür* biçiminin *-yür* (bazı Anadolu diyalektlerinde) biçimine dönüşerek gerçek şimdiki zaman işlevini kazanmış olmasıdır. Gereklilik eki *-malu/-meli* (halk ağzında *-malı/-meli*) biçiminin uygun ada bildirme ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmasıdır: *gelmeli-sin*, *gelmeli-yüz*. Söz konusu şimdiki zaman ekinin yazı diline tamamen yerleşmesi 18. yüzyılın ikinci yarısındadır.

Bu dönem aynı zamanda Türkçenin diyalektleri hakkında ilk bilgilerin olduğu bir dönemdir. Ancak bu bilgiler henüz tam değil, daha çok İstanbul'daki kalıp ifadeler ve söyleyişlerle ilgilidir. Bunlara göre İstanbul'daki diyalekt Balkan diyalektinin özelliklerini göstermektedir. İstanbul ve aynı zamanda Balkan diyalektinin karakteristik özelliklerinden bir kaç şunlardır:

1. İlk hecede /ö/ yerine /ü/ biçimi: *ül-* (*öl-*), *bül-* (*böl-*), *çürek* (*çörek*) vb.
2. /ç/, /ş/ ve /y/ ünsüzleriyle birlikte bulunan /ı/ sesinin /i/ye dönüşmesi: *çik-* (*çık-*), *siçan* (*sıçan*), *çalış-* (*çalış-*) gibi.
3. Kapalı /e/ (è) sesinin normal /e/ye dönüşmesi: *beş*, *bel*, *tez* gibi.
4. Kelimelerin son hecesinde veya ekinde /i/ ünlüsünün bulunması: *babasi*, *buldi*, *çikti*, *kapi*, *doğri* gibi.

4. Dönem

1600-1750 yıllarını kapsayan bu dönem, Türkçenin bugünkü biçimini almaya başladığı dönemdir. Halk dilinde dudak uyumu (*bulursın* → *bulursun*, *bulmuş* → *bulmuş* gibi) ortaya çıkmaya başlar. Gönüllülük eki ile istek eki farklılıkları istek işlevini gönüllülük eki *-ayım*'a devreder. Bu dönemin en önemli dil özelliği *-yor* (<*yori-* ~ *yöri-* fiilinden) şimdiki zaman ekinin ortaya çıkmasıdır.

Bu dönemin dili için Meninski, Megiser, Ferraguto, Giovanni, Vaughan, Holderman gibi birçok şahsiyetin eserlerinden yararlanılmıştır. Kullanılan kaynakların Batılı şahsiyetlere ait olması ve transkripsiyonlu metinler olması dikkat çekmektedir.

5. Dönem

1750 yılından günümüze kadar olan dönemdir. Halk dili için önemli bir değişikliğin olmadığı, ancak yazı dilinin oluşmasının son

aşamasının başlangıcı olarak görülmelidir. Dilin merkezi İstanbul'dur. Genel itibariyle Anadolu'da ve Balkanlar'da Osmanlı diyalekti hâkim olmasına rağmen yeni dönemde ortaya çıkan dil, Balkan diyalekti etkisinde kuruluş zamanla Orta Anadolu'dan gelenlerin artmasıyla değişime uğramaya başlamıştır. Bu nedenle ortaya çıkan yeni diyalekt kendini özellikle büyük şehirlerde göstermeye başlar. 19. yüzyılın sonundan itibaren yazı dilinde değişiklikler gittikçe artmaya başlar. Bu dönemin dili için Güzide Meseller yanında Bernardio Pianzola, Cosimo Comidas de Carbognano'nun ve Pierre François Viguier'in Türkçe gramer kitaplarından yararlanılmıştır.

SONUÇ

Milan Adamović'in bu tasnifini müteveffa Macar Türkolog György Hazai, "Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına Ait Kimi Sorunlar" (bk. Hazai) adlı makalesinde ele almış, ancak sorunlu kısımlar (s. 207-208) olarak yazdığı dört maddede ciddi bir eleştiri getirememiştir. İlk üç maddede Adamović'in, çizdiği tabloda dilin iç ve dış tarihine ait olguları birbirinden ayırmadığını, merkezî ağızla diğer ağızların ilişkilerini birbirinden ayırt edemediğini ve dönem sınırlarını belirlerken geniş bir dokümantasyona dayanmadığını yazmıştır. Dördüncüde ise temel görüşlere katılmadığını belirtmekle yetinmiştir. Ancak bizzat Adamović, çalışmasında ve özellikle tasnifin olduğu kısmın girişinde dildeki gelişimin ayrılmaz bir bütünlük oluşturduğuna vurgu yaparak böyle bir "dönem ayrımının" (Etappe, Periode) öğretici ve sistematik bir değeri olmasından kaynaklandığını belirtir. Ayrıca yeri geldikçe ağızlar arasındaki etkileşime dikkat çekmiş ve tasnifinin eldeki dil verilerine dayandığını belirtmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki bir dilin tarihsel gelişiminin kesin sınırlarla ayrılamayacağı gerçeğini göz ardı etmeden yüzyılları aşan bir zaman içinde aynı dilin farklı özelliklerine göre tasnif edilmesi gereklidir. Bu gerçek, Adamović'in çalışmasında görülmektedir. Araştırma ve incelemeler için genel hatlarıyla tasnif yapmanın gerekli olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır. İlk iki dönem bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesi dönemi olup konuşma dili ile yazı dili arasındaki farklılığın en az olduğu ve gerçekte halk dilinin yazarlar/şairler tarafından kullanıldığı devirdir. Daha sonraki devirlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim merkezi İstanbul olduğundan İstanbul Türkçesi standart dil durumuna

dönüşmeye başlamıştır. İlk metinlerden beri ünlü uyumunun görüldüğü Türkçede İstanbul Türkçesinin standartlaşmasıyla dudak uyumu da görülmeye başlar ve Türkçenin bir özelliği haline dönüşür.

1980’li yıllardan bu yana özellikle yurt içinde Eski Anadolu Türkçesi başta olmak üzere Anadolu Türkçesiyle ilgili çok fazla eser üzerinde çalışılmış, bunların bir kısmı lisansüstü tezler biçiminde bulunurken bir kısmı yayımlanmıştır. Dolayısıyla günümüzde elde daha fazla dil verisi bulunmak zorundadır. Milan Adamović’in burada değinilen tasnifi ve genel olarak Türkiye Türkçesinin tarihsel gelişimini ele alan ve bu çalışması esas alınarak dönemlere ait daha fazla metinden yararlanılarak tasnifteki eksiklikler giderilebilir.

KAYNAKLAR

- Adamović, Milan, *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*, Brill, Leiden, 1985.
- Hazai, György, “Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına Ait Kimi Sorunlar”, *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yayınları, 2000, ss. 204-210.
- Merhan, Aziz, “Anadolu’da İlk Türkçe Eser Üzerine Tartışmalar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 59/2, 2011, ss. 53-62.

TURKOLOGIST MILAN ADAMOVIĆ'S CLASSIFICATION OF TURKISH

Summary

Turkologist Milan Adamovic, in his associate professorship study titled *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache* (= Verb Conjugation History of the Turkish Language) published in 1985, classified Turkish in Anatolia, which has been going on since the first works of Turkish to the present day, by dividing it into five periods on the basis of linguistic characteristics. The first two periods, which we call Old Anatolian Turkish, are the period when the folk language, the spoken language and the written language are closest to each other. The third period is the period when the Ottoman Principality became stronger and the folk language began to dominate. In Istanbul, which was the center of the language in the following periods, Turkish was first established under the influence of the Balkan dialect and started to change with the increase in the number of people coming from Anatolia over time. Since the end of the 19th century, changes in the written language have increased. Although all periods are important in terms of the development of the language, the first and second periods, especially Old Anatolian Turkish, are examined in detail in the article.

Keywords: Milan Adamović, Turkish, Old Anatolian Turkish, classification, dialect, dialect studies